

LA CIUTAT, EL CAMP I ELS HORTS DE PALMERES: L'ALMANGUENÀ I LES NARRACIONS COSTUMISTES ELXANES DE 1921

Carles BARQUERO GENOVÉS¹
IES Misteri d'Elx

Andrea TARÍ CANDELA²
IES Pere Ibarra

Resum: El propòsit d'aquest article és donar a conèixer i revalorar una petita col·lecció de narracions que, publicades a Elx a començaments del segle XX, participaren dels temes i de les ambientacions de la literatura costumista i *autoctonista*. Els autors d'aquestes petites obres miraren de reflectir-hi els usos i costums de la nostra ciutat, amb una atenció destacada cap a les particularitats del dialecte local. Hui dia, cent anys després de l'aparició de la majoria d'aquestes narracions, entenem que recuperar aquesta part tan desconeguda del patrimoni valencià ajuda a resignificar la nostra identitat i permet entendre les contradiccions socials i ideològiques que marcaren l'esdevenir d'Elx durant el segle XX.

Paraules clau: Elx, literatura, costumisme, *autoctonisme*, horts de palmeres.

Title: The city, the countryside and the palm grove: The *almanguenà* tradition and the costumbrist narrations in Elx in 1921

Abstract: The purpose of this article is to present and highlight a small collection of stories published in Elx in the early twentieth century dealing with the themes and settings of traditional and autochthonist literature. The authors of these small works tried to reflect the habits and customs of our city, with a special focus on the particularities of the local dialect. Today, one hundred years after the appearance of most of these stories, we understand that recovering this unknown part of Valencian heritage helps to re-signify our identity and allows us to understand the social and ideological contradictions that marked the future of Elx during the twentieth century.

Keywords: Elx, literature, costumbrism, autochthonism, palm grove.

¹ Adreça de contacte,
cj.barquero11@gmail.com

² Adreça de contacte,
andrea281192@gmail.com

1. INTRODUCCIÓ

L'auge demogràfic d'Elx durant el segle XX és sobradament conegut. El desenvolupament econòmic de la ciutat, actiu sobretot durant els anys cinquanta i seixanta, la convertí en pocs anys en un centre fabril de primer ordre, amb especial protagonisme per a la indústria de la sabata. Ben sovint s'oblida, però, que la ciutat s'assenta sobre un terme municipal històricament agrícola: el sisé del País Valencià per grandària, amb un total de 326 km². De fet, la situació d'Elx recorda en certa forma a la de la ciutat de València, també ubicada enmig d'una vega fèrtil. Les paradoxes i contradiccions entre un nucli urbà desenvolupat i un entorn immediat agrícola es fan especialment paleses amb la mort de l'antic règim i l'evolució cap a una nova economia capitalista. En aquest context, la burgesia malda per crear-se un discurs distintiu que pugui elevar-la per sobre de l'*hummus* agrari.

Establint-ne uns precedents, podem dir que la literatura il·licitana, siga en valencià o en castellà, coneix el seu primer capítol destacable amb l'arribada del sainet, sobretot a partir de l'època de la Restauració. Sansano i Castaño (1997) segueixen l'evolució del gènere a Elx, des de la prohibició dels anys inicials del segle XIX fins a la construcció de l'actual Gran Teatre. La nòmina d'autors locals destaca amb Lluís Gonzaga Llorente (1822-1893) i es completa amb altres noms com els de Josep Pérez Sánchez (1844-1918) o Jeroni Hernández Antón. Els títols més significatius, encara gravats en la memòria popular, són *Pepeta l'espardenyera* (1874), *Tio, jo vull ser gos* (1887), *Carabasses de Matola* (1890) o *El tenorio d'Atzavares* (1891).

Ara bé, poc després de la floració del teatre, ja a començaments del segle XX, la ciutat coneix l'eclosió d'un nou tipus de literatura no tan conegut, i que bé podríem anomenar *costumista* o *autoctonista*.³ Malgrat la dificultat que totes dues encunyacions plantegen, podríem definir la literatura costumista com aquella que tracta de reflectir els rituals i estereotips socials més freqüents, sovint des de la crítica o la paròdia. L'*autoctonisme*, emparentat amb el pairalisme i d'índole més rural, pressuposa un interès específic pel reflex dels paisatges i els treballs agrícoles, però sempre descrits des d'una marcada idealització lírica.

La literatura costumista troba en Elx un representant destacat en el periodista i escriptor Antoni Flores Algovia (Elx 1818 - Madrid 1865), si bé aquest autor es traslladà ben jove a Madrid, des d'on escriví tota la seua producció. Dins el corrent *autoctonista*, particularment dins de la lírica, en són bones mostres les obres *En el país natal* (1910), de Josep Pons Samper i *Del vergel il·licitano* (1923), de Josep Peral Vicente.

³ Sobre la definició d'aquests dos conceptes, remetem el lector al nostre treball: *Costumisme i autoctonisme en la literatura valenciana (1837-1937)* (Barquero 2021).

També poetitzen el paisatge elxà alguns poemes de Luis Calatayud Buades inserits en el seu llibre *Paisajes y pueblos* (1924).

Passant del gènere líric al narratiu, la literatura costumista i *autoctonista* ofereix a Elx un petit recull de narracions. Seguint el corpus ja proposat per Tarí (2018) considerarem per a aquest treball la novel·la *L'almanguenà*, de Ramón Jaén Fuentes (publicada el 1904) i tres relats breus: «El menaoret», d'Antoni Serrano Hernández, «El tio Tofolet», de Pasqual Pastor Macià i «El Rosari de l'Aurora», de Pere Ibarra i Ruiz. L'origen de les darreres tres narracions està lligat a la societat Coro Clavé. Segons sembla, aquesta va convocar el 1920 un certamen literari; vist l'èxit d'eixe concurs, la Societat Vinguda de la Mare de Déu proposà que dues entitats de la ciutat (la mateixa Coro Clavé i Blanco y Negro) es coordinaren per a convocar uns jocs florals amb motiu del 550 aniversari de l'arribada de la Mare de Déu (Tarí 2018: 3-4). Així, mentre que el relat d'Ibarra va resultar guanyador del certamen del Coro, Serrano fou el premiat en els jocs florals subsegüents.⁴

En conjunt, les quatre obres ofereixen un panorama heterogeni i, alhora, ben representatiu: si el conte d'Ibarra parla dels carrers de la ciutat d'Elx i els seus costums, *L'almanguenà* ens trasllada al camp (en concret a la partida de l'Altet). Per la seua banda, els contes de Serrano i Pastor transcorren als horts de palmeres immediats a la vila. Al capdavant, *ciutat, camp i horts de palmeres*, segons apunta el títol d'aquest article; tres realitats que conformen un ventall ben divers, més encara en un context tan canviant com el que marquen els primers anys del segle XX.

2. LES CONTRADICCIONS IDEOLÒGIQUES

La importància de l'historiador i erudit Pere Ibarra i Ruiz (1858-1934) fa que qualsevol presentació biogràfica que en puguem fer resulte sobrera. Si bé és cert que, al costat de la tasca erudita, la seua dedicació literària ha rebut una atenció escassa, el seu conte, publicat el 1921, conforma una bona síntesi de les dues. A grans trets, el relat reconstrueix l'origen històric de l'expressió «acabar com el Rosari de l'Aurora», que l'autor –molt atrevidament– situa a Elx, en el context de l'enfrontament entre absolutistes i liberals.

El treball aparegué sota el lema (o pseudònim) «un rató d'archius» i, donada la llunyania dels fets (més de vint anys anteriors al naixement del mateix autor), entenem que la documentació arxivística hi fou efectivament necessària. Amb tot, el coneixement profund que l'autor

⁴ Serrano hi obtingué el primer premi i Pastor l'accésit.

demostra d'aspectes més intrahistòrics (malnoms, costums, comerços, etc.) ens fa pensar que Ibarra degué poar també en la tradició oral, potser en el seu entorn familiar mateix. Al capdavall, l'interès costumista del relat és innegable, però no pel pes argumental (gairebé nul) ni per l'anècdota que pretén contar-se, sinó per la descripció, ben viva, que Ibarra fa d'un Elx que ni tan sols ell va conèixer, una petita ciutat de carrerons, tavernes i esglésies, i també de veïnates, gremis i rivalitats.

Pel que fa a *L'almanguenà*, resulta imprescindible traçar un perfil biogràfic del seu autor, Ramon Jaén (1883-1919). Home de món, Jaén nasqué a Elx i traspassà prematurament a Califòrnia, on la mort el sorprengué als 36 anys, exercint com a professor de llengua castellana a la universitat. Segons ens recorda Joan Castaño (1987: 219-222), Jaén Fuentes fou un home de cultura, curiós i inquiet, col·laborà amb nombroses publicacions i traduí diverses obres de l'anglès al castellà. Segons Ramos (1966: 195-198), la sensibilitat literària de les seues primeres obres fou pròxima al grup del 98, mentre que en les darreres (sobretot en *La oración en el huerto*) el modernisme es feu més visible. La seua ideologia, socialista i internacionalista, el motivà a escriure una biografia de Robert Owen, famós precursor del socialisme utòpic i del cooperativisme.

En *L'almanguenà*, Jaén jutja amb severitat la psicologia peculiar de les gentes del camp, potser a causa de la seua cosmovisió, molt orientada al progrés i al qüestionament de la propietat privada. En el costat de *l'enemic*, la novel·la presenta l'arquetip de llaurador garrepa i egoista en el *tio Manuel el Llarg*, capaç de casar la seua filla contra la seua voluntat i sols per l'interés econòmic. Quan Jaén dona compte de la mentalitat d'aquest personatge, no escatima en consideracions negatives sobre el món agrícola:

Así son esas gentes del campo, cometen toda clase de barbaridades, llegan hasta lo increíble; pero cuidado con infringir las leyes de la costumbre, entonces ya no vale nada a nadie. (82-83)⁵

Ese amor apretujado que el labrador tiene al céntimo, se concibe fácilmente y es muy lógico, pues, comparada su faena con todas las demás, unas resultan menos pesadas que ella, la mayor parte; otras, por el contrario, la superan en acritud, pero son las menos. [...] Esa es la causa eficiente de la codicia del labrador que, apenas conseguido un capital, lo convierte en azote de sus compañeros. (26-28)

⁵ Seguim fidelment la numeració de l'única edició de l'obra (Impremta de Luis Esplà, 1921).

Per dues ocasions, l'autor pausa el decurs narratiu per a introduir petits apunts vagament costumistes: el primer sobre la serenata que el

promés indesitjat ofereix a la protagonista; el segon, sobre la tradicional exposició de l'aixovar a casa de la núvia. No ens podem enganyar, però: lluny d'oferir una visió romantitzada sobre els costums agrícoles, Jaén aprofita les dues escenes per a carregar amb tota la força crítica. Les serenates són pedestres; el ritual de l'aixovar, una autèntica exhibició de mal gust:

Volvieron a rasguear de firme aquellos muchachotes sus vibrantes instrumentos y a desafiarse *enversant* coplas alusivas, faltas de forma, poco expresivas, silvestres, digámoslo así. (35-36)

Lo que más llamaba la atención de aquella buena gente, era la cómoda chapada de nogal con incrustaciones de madera, que formaban ridiculos dibujos de flores y paisajes. Seis cuadros con paisajes bíblicos colgaban de las paredes. Aquellos padres de la antigüedad que en ellos figuraban, parecíanse a los chinos de los mantones de Manila; con sus vistosos ropajes desprovistos de la más remota perspectiva, semejaban recortes de papel pintado que pegaron a una uniforme mancha verde que tenía las orgullosas pretensiones de ser un bosque. [...] Aquello era un *pas* de comedia. [...] (46-50)

En arribar el final del conte, Jaén defuig l'esquema de la literatura de fulletó i evita el desencadenament de la tragèdia. La reacció final de l'esposa del *Llarg*, Tònia, tacant amb almànguena⁶ la façana de la casa i fingint així la deshonra de la filla, evita el casament indesitjat. L'autor acaba en aquest punt la narració. El final sembla obert, però en realitat no ho és: la valentia del personatge femení, inusualment resolutiu, evita el desastre i, al capdavall, ridiculitza els atavismes de l'honra, tot mostrant-los com a inútils i caducs. Queda exaltada com a valor suprem la llibertat, més encara la de la dona en una època en què el patriarcat encara imposava dures regles de conducta a les jòvens.

Al remat, *L'almanguenà* acaba funcionant més com a constructe ideològic que narratiu. Literàriament, el context en el qual va estar escrit (1904) podria fer-nos pensar en *La barraca* de Blasco Ibáñez (1898). El relat, però, es queda a mig camí entre el costumisme, el naturalisme i la novel·la de tesi. D'una banda, el retrat de costums com *l'almanguenà* o la mostra de l'aixovar ens recorda altres tòpics similars de la narrativa costumista (la *senserrà*, l'entrada de la murta, el diumenge de les roses, etc.) De l'altra, hi manquen la crueta i la coherència ideològica del naturalisme europeu. I és que, en situar la clau del conflicte en les ambicions individuals del *tio* Maniuel, l'autor defuig una anàlisi més detinguda i exhaustiva de les pulsions econòmiques latents.

⁶ *Almànguena*: «Òxid de ferro roig, terrós, usat en pintura» (DNV). Segons dona a entendre Jaén, al camp d'Elx l'acció de tacar la façana d'una casa amb aquest material comportava una acusació pública contra l'honra de la jove que hi habitava.

Fig. 1. «L'*almanguenà* era una taca sobre l'honor de la família».
Il·lustració de Cristina Mari Boix.

La formulació de Ramon Jaén, tan crítica amb els costums del camp, té el seu revers en els dos contes premiats en els Jocs Florals de 1920, «El menaoret» i «El tio Tofolet». Els dos, de forma diferent, suposen una exaltació de la vida camperola. No podia ser pas d'una altra manera, ja que, segons ens consta, la modalitat temàtica a què optaven al concurs era la de «llengua y costums illisitanes».

Enfrontats entre si, el relat de Pascual Pastor⁷ («El tio Tofolet») és sense dubte el més ideològic. La defensa tancada que l'autor hi fa de les tradicions i de la vida del camp el situa als antípodes de Ramon Jaén. Igual que en el cas de *L'almanguenà*, l'acció versa sobre un llaurador vell, però tot el que en Maniuel *el Llarg* era avarícia i egoisme, en Tofolet es transforma en bondat. El *tio* Tofolet, representa, doncs, la vida campestre i hortolana d'abans del creixement d'Elx. La seua bondat *rousseauuniana* és la d'un món innocent i primari que s'esvaeix a causa de les puntades agressives del progrés.

Parapetat a la seua casa, sense la companyia de la seua dona ja difunta i abandonat pels fills (que han marxat a Elx), Tofolet es nega a seguir les peticions que li fan aquests per acompanyar-los a la ciutat i s'agafa a l'amor cap a l'hort dels seus avantpassats amb la sola companyia del seu gos, Lusero. La vida del camp, exigent però bella, es veu interrompuda tràgicament amb l'arribada d'un jove advocat de la

⁷ Cal dir que Pascual Pastor fou membre del jurat de l'Orfeó Il·licità que concedí a Miguel Hernández l'únic premi literari que guanyà en vida. Fou l'any 1931 pel poema «Canto a Valencia».

ciutat que es creu amb el dret de caçar en les seues tafulles sense permís. La contraposició entre els dos personatges, que no es fa d'esperar, presenta tints maniqueus: el camp contra la ciutat, el senyoret contra el llaurador, la força de la tradició contra la modernitat arrogant. Enmig, la llei és el subjecte de disputa, i cadascun dels dos personatges s'hi aferra pensant tenir-ne possessió total. A més, el personatge del caçador presenta un altre aspecte negatiu: és un socialista, un representant de les noves ideologies que advoquen per la supressió de la propietat, i el seu discurs es fa ben palés:

–No vulc que cases en la meua propietat!

–¡Ja, ja, ja! Pos no sap osté que la propietat es un robo, y que ningú es amo de res, y que tot es de tots? (23)

El desenllaç, amb la mort a escopetades del *tio* Tofolet i de Lusero, té un component fulletonesc, però també simbolitza la desaparició d'un món agrícola que la ciutat amenaça d'engolir-se. No hem d'oblidar que els horts de palmeres d'Elx, que hui són Patrimoni de la Humanitat, estaven vivint durant els primers anys de segle una tala incontrolada, fruit de la creixent pressió urbanística (Jaén Urban 1994). De fet, els primers articles publicats en premsa en defensa dels horts, «Pobres palmeras» i «Pro palmeras», tots dos de Pere Ibarra, foren precisament publicats el mateix any 1920. No és gaire arriscat suposar que els dos contes dels Jocs Florals pogueren tenir com a teló de fons la creixent polèmica sobre la supervivència d'aquest espai endèmic.

L'amor a les palmeres batega tant en el conte de Pasqual Pastor com en el d'Antono Serrano Hernández. En el del primer, els horts elxans són descrits com un paradís, tot subratllant-hi el seu pas de generació a generació:

Allí naixqué el tío Tofolet. A la sombra de aquelles palmeres se criá. [...] Cuant se feu fadri, a la sombra de aquelles palmeretes dormía les siestas mes delisioses, puesto que elles el curaven de les fatigues adquiries en el treball de cada día. ¡Com li renaixien les forses y el entusiasmo pa seguir treballant, después de fer una dormía a la sombra de aquells caminals de doble fila de palmeres, totes iguals de altes, que entrelasaven y texien la espesa fullarasca formant un túnel espés y sempre vert! [...] Al morir son pare, com a fill únic que era, queà per amo de la finca y feu promesa molt solemne de que, mentre Deu li donara vía, no tenía que apartase de aquell rinconet del mon que era, en son consepte, un trosset del Paraís terrenal. (14-15)

En termes no molt diferents, el conte d'Antoni Serrano (Elx 1896-1965), «El menaoret», també descriu els horts de palmeres des d'un

punt de vista idealitzat, com podem veure en aquests fragments:

El sòl asoma pereós, desgranant el òr de sons raigs tibios en els penachos de palmes que tremòlen a la carisia un pòc cruda del vent matinal. [...] A les mangranes ya decadents, que brindaren en dies pasats la delisia de la ensesa escarlata reventona, han soseit els dàtils que madarechen en les palmeres de airosa gallardía, ofrendant la maravilla de son òr asucarar. *Troncosa, pelailia, socarrá, bolúa*, totes oferixen la riquèa de son tesòr de doràts rebrilleos. (8-10)

Serrano descriu la magnificència del palmerar en mots ben poètics, però el seu centre d'interés no és, com en el cas de Pastor, l'hort de palmeres. Menys encara en el seu paper de transmissor d'una tradició secular. Serrano subratlla les tasques agrícoles, però també les industrials (com és el cas de la manufactura del cànem). Les dues ocupen el protagonista, el jove *menaor* que tracta de guanyar-se la vida amb la dificultat de ser fill de mare soltera. La ideologia socialista de l'autor (Tará 2018: 9) s'aprecia perfectament en aquesta atenció a la problemàtica econòmica i cultural del proletariat:

Ella treballaria sens descans pera que sons chiquets de res carexqueren, pera que aquells sers naixents al calor de un amor chuenil no caigueren com la machoría, en eixe caos de ignoransia y embruteiximent, que es el abisme de perdisió pera les pòbres. (6-7)

Podem preguntar-nos com resol Serrano la contradicció entre els seus ideals socialistes i la temàtica costumista del concurs. La resposta és clara: posa l'èmfasi en el llenguatge. Aquest, i no un altre, és el protagonista del relat, ja que l'argument del conte, la història d'un jove *menaor*⁸ assetjat pels seus companys ni té gaire importància ni es tanca d'una forma gaire efectiva. Ans al contrari, queda oberta, a imatge dels problemes socials que demanen solució.

Troblem en el conte, en poc més de set pàgines, més d'una vintena de paraules típiques d'Elx, algunes derivades del camp semàntic de la palmera (*tabala, sedàs, caixcabot, parpal*, etc.) i altres de la indústria del teixit del cànem (*menaor, pastaor, corriol, estaca, guita, carrell, drap*, etc.). La dualitat camp/indústria, simètrica als principals camps de batalla simbòlics del socialisme, dibuixa una imatge més fidel a l'Elx dels anys vint. També més fidel a la dualitat camp/ciutat, ja tractada en aquest capítol.

Confrontats, Jaén, Pastor i Serrano presenten discrepàncies ideològiques que es traslladen al tauler literari. El camp d'Elx, com és obvi, rep un tractament diferent des d'una òptica i des de l'altra.

⁸ *Menaor*: «Persona que treballa en l'ofici de corder fent voltar la roda o torn on s'acaragolen les fibres de cànem o d'altra matèria tèxtil» (DNV).

El progressisme de Jaén, que sembla condemnar el camp al sac dels atavismes inútils, contrasta amb el conservadorisme de Pastor. De fet, aquest últim entén el camp com l'últim residu de la tradició enfront de l'atac d'una modernitat dissolvent, agressiva i mal entesa. Al bell mig, Serrano compatibilitza l'amor pel paisatge agrari amb l'aposta per una necessària millora del treball de les seues gents i, mentrestant, enarbora els trets distintius del dialecte.

La pluralitat de postures enfront del binomi camp/ciutat és el millor símptoma d'una època en què el desenvolupament urbanístic amenaça de dissoldre les formes de vida tradicional. La literatura costumista, com sempre, n'és el testimoni directe, però en el cas dels autors que ens ocupen també hem vist aparéixer algunes espurnes del llenguatge pairalista, sobretot en el cas de Pasqual Pastor. Parlem sobretot dels passatges en què aquest descriu l'harmonia de la vida del camp i el llaurador és presentat com a mur de contenció enfront de les noves ideologies igualitaristes.

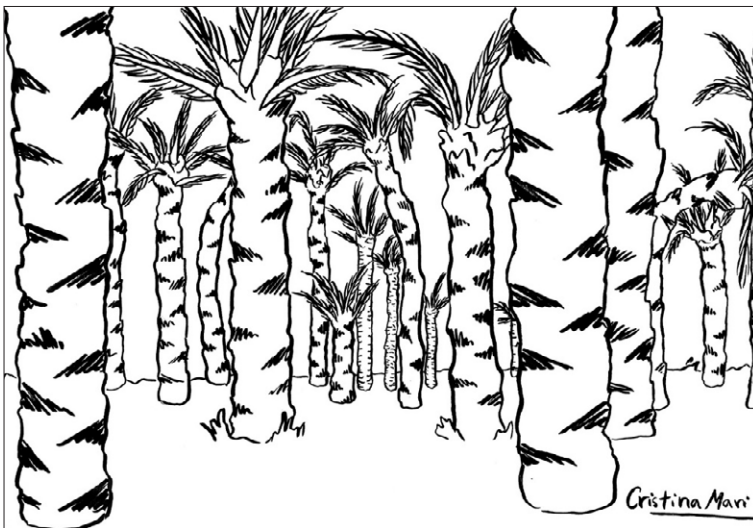

Fig. 2. Un hort de palmeres, il·lustració de Cristina Mari Boix.

3. OFICIS I COORDENADES SOCIALS

Pel que respecta als oficis descrits en els contes, n'hi ha dos, «El menaoret» i «El tío Tofolet», que sí que fan una descripció específica dels treballs típics del camp il·licità. En el primer, Serrano descriu la feina dels menadors i filadors, així com el que acostumaven a fer durant el treball: per exemple, calfar-se fent fogueres amb fusta de palmera

(*seasos i tabales*). També hi veiem reflectides la rigidesa dels capatassos que imposaven silenci, la precarietat laboral existent, els sous baixos... Encara que el que més destaca és el fet que alguns xiquets i jòvens es veieren obligats a deixar l'escola i a posar-se a treballar per contribuir a l'economia de la seua família.

Una altra realitat històrica relacionada amb els oficis típics de la vila il·licitana al tombant del segle, molt ben descrita al conte «El tío Tofolet», és l'ofici del cultiu de les palmeres. Els amos dels horts es dedicaven durant moltes generacions a cuidar els arbres i vendre'n els fruits; és a dir, era un ofici que es transmetia de pares a fills i tots cuidaven del mateix conreu. Els hortolans criaven els fills a l'hort des de ben xicotets, els ensenyaven el seu ofici i els feien participants actius de les activitats que requeria ser cultivador de palmeres. Així, doncs, els xiquets aprenien a apreciar i estimar els horts, les palmeres i tot el que hi havia al seu voltant. Generalment, els hortolans eren persones entregades al seu treball, que requeria vigilància i atenció constant per a evitar saquejos inesperats de lladres. A més, vivien en condicions econòmiques molt bàsiques, la qual cosa, unida a la dedicació diària i constant a l'agricultura, feia que no disposaren de gaire temps d'oci.

En el seu conte Pascual Pastor comença ja a avançar la decadència d'aquest treball i la fugida de la gent jove del camp a la ciutat, que s'estava industrialitzant i on hi havia més possibilitat de trobar un bon treball i un millor nivell de vida. Al remat, podem veure que, generalment, els treballs de la gran majoria de la població elxana durant l'última dècada del segle XIX i el primer terç del segle XX eren oficis relacionats sobretot amb el sector primari (ramaders, hortolans i llauradors) i amb el sector secundari (menadors i filadors). En aquella època es treballava moltes hores i en condicions molt precàries, fins al punt que Pascual Pastor descriu aquests oficis agrícoles com una «maldició».

A banda dels oficis del camp típics que hem esmentat adés, Pascual Pastor, en el seu conte, també en mostra uns altres. Per exemple, trobem el cas del *tío* Tofolet, que tenia a càrrec seu certs animals de granja que servien per a alimentar la família, cosa molt típica en les cases dels llauradors i hortolans de l'època. També es donen alguns detalls en referència a com eren les seues cures i la seua alimentació; per exemple, en el cas de les gallines i els conills, veiem com el *tío* Tofolet els deixava pasturar per l'hort per tal d'estalviar uns pocs diners. El mateix ocorre en *L'alanguenà*, en què es mostra el corral que tenia la família de Tónica, el qual els proporcionava aliment i ocupació, i fins i tot s'esmenta que alimentaven els animals amb segó. Però les famílies,

no solament tenien animals de granja, sinó que també hi apareix el gos, el qual, a banda de brindar companyia, servia per a protegir la casa i les terres de la possible presència de qualsevol intrús.

Un dels principals aspectes que es descriuen en els diversos contes del corpus és la societat de l'època. De fet, se'ns presenten dues realitats diferents segons el nivell adquisitiu de cada família: d'una banda, estan els xiquets que poden anar a l'escola, on aprenen assignatures bàsiques, com ara llengua (castellana, per descomptat!) i matemàtiques, i després de les classes, sovint es queden per a gaudir del temps lliure que els queda. Tot això ho veiem reflectit a «El menaoret» d'Antonio Serrano. D'altra banda, al mateix conte se'ns mostra com, a causa de la precarietat de l'època i dels sous tan baixos, molts xiquets no poden acabar l'escola i es veuen obligats a treballar des de ben xicotets. Notem també com molts nens es veuen obligats a continuar ajudant en l'economia familiar tot i no viure ja a casa dels pares, precisament per la manca de diners.

En el cas de *L'almanguenà* es poden observar també elements socials que no apareixen en els altres contes, i és que en aquest cas es narra una història protagonitzada per persones adinerades. En conseqüència, hi trobem una gran quantitat d'elements referents a les tradicions i costums socials de l'època. Per una banda, tenim els atavismes relacionats amb el matrimoni. Un d'aquests era la petició de mà, la qual es feia d'una manera molt senzilla. Simplement, hi bastaven unes visites creuades als futurs consogres i l'aprovació d'aquests de la seua futura nora o el seu futur gendre. També s'hi narra el costum que el nuvi li fera una serenata composta per ell mateix a la seua promesa pocs dies abans de la boda, costum que encara hui dia continua existint. També hi destaca la tradició d'ensenyar i mostrar a tots els familiars, amics i a la resta de convidats a la boda l'aixovar, les joies i els preparatius de la boda, tot com a símbol de distinció i d'estatus econòmic.

Però el costum més destacat que es narra en aquest conte és el de *l'almanguenà*, i és que, quan una xica jove sense casar tenia un altre promés (a banda de l'*oficial* amb el qual es casaria algun dia), aquella persona que ho sabera i volguera donar a conèixer aquest fet podia arruixar la frontera de la casa dels pares de la jove amb *almanguena*, un tint d'òxid de color roig. Amb aquest fet s'asseguraven que tota la família, veïns i amics conegueren la deshonra de la xica per haver tingut una altra *aventura* no permesa, cosa que faria que, a banda de tacar-se el nom de la família i el seu respecte, la xica segurament no poguera contraure matrimoni mai més.

S'ha esmentat adés com les gents de l'època fugien del camp a la ciutat per tenir un millor nivell de vida, però a banda d'això anar a viure

a la ciutat era considerat com a símbol de prestigi i de riquesa. És per aquest motiu que en el relat tothom creu que la protagonista, Tónica (*L'almaguenà*), acabarà casant-se amb un senyoret del poble i se n'anirà a viure a la ciutat, com a marca d'identitat de la classe burgesa.

Com a conclusió, en els relats s'exposa la manera de viure d'una societat durant una època en què el treball de les persones de classe baixa (en aquest cas, un hortolà i un menador) era ben dur, sacrificat, amb condicions precàries que no els proporcionaven gaire temps d'oci. A més, estava molt mal pagat, motiu pel qual aquestes persones sempre acabaven necessitant ajuda dels fills o bé un altre sou a la casa per poder afrontar els deutes.

4. GEOGRAFIA URBANA

Un element important en la prosa costumista il·licitana és el reflex de la geografia de la vila, ja que moltes de les mostres en les quals ens basem per a fer aquest treball contenen de manera explícita al·lusions a llocs concrets de la ciutat i del camp d'Elx que qualsevol persona sabedora de la història geogràfica de la ciutat pot identificar i conèixer.

El conte on més al·lusions geogràfiques a la ciutat d'Elx trobem és, sense dubte, «El rosari de l'Aurora». Ací Pere Ibarra ens ha volgut mostrar, mitjançant una narració amb una certa part de ficció, com era geogràficament la vila il·licitana de la seua època. Per a això esmenta cada carrer, botiga, església, etc. de manera molt minuciosa. Així, doncs, qualsevol persona que llegeix el conte es pot fer a la idea de com eren, a grans trets, els llocs que s'hi mencionen o de com era el recorregut de les processons.

En el cas del conte d'Antonio Serrano, «El menaoret», hi trobem referència a llocs de la vila il·licitana que molt probablement degueren existir, o en el cas de ser invenció pròpia de l'autor, reflecteixen la realitat del camp d'Elx, plens d'horts de palmeres que eren coneguts pel nom de l'amo de les terres, o pel malnom que tenia aquest o la seua família. Pel que fa a «El tí Tofolet», s'hi fa menció de l'Albufera d'Elx, la qual ocupa el parc natural del Fondo i les Salines de Santa Pola, així com de les zones agrícoles dels municipis del voltant. Per acabar, també en *L'almaguenà* advertim al·lusions a la geografia il·licitana. La localització de la història no és a la ciutat d'Elx en aquest cas, sinó que remet a una pedania, l'Altet, des d'on –se'ns diu– es pot albirar el mar Mediterrani.

També veiem al llarg dels diversos contes referències explícites a costums i tradicions, característiques idiosincràtiques que denoten,

encara més, el sabor local de les narracions. Per exemple, en el cas d'«El menaoret» i d'«El tío Tofolet» hi ha al·lusions a dues de les fruites típiques d'Elx, com són les magranes i els dàtils, les quals formen part important de la cultura culinària i gastronòmica de la ciutat. Per descomptat, també observem que s'hi fa menció a la palmera i a les diverses parts que la componen, així com als horts de palmeres, amb el lèxic típic que aquests suposen.

5. LLENGUA

Respecte a la llengua, trobem en els contes costumistes il·licitans una ortografia no depurada i una escriptura plena de castellanismes, barbarismes i discordances gramaticals. Això possiblement es dona per dues causes: la primera, per la inexistència d'una codificació gràfica, que per al País Valencià no arribaria fins al 1932; la segona, per una possible intenció d'acostament al públic lector, generalment analfabet, que havia de sentir-se identificat amb la llengua del relat per poder entendre'l i seguir el fil de la història.

Centrant-nos en el conte que hem optat per transcriure, «El menaoret», destaquen en el terreny fònic característiques típicament meridionals com la pèrdua de la *-d-* intervocàlica (*seasos*, *roa*, *reor*, *mogues*, etc.), tret que porta l'autor a introduir alguna hipercorrecció (*obedir*). Seguint el solc de molts autors del XIX, l'escriptor opta per marcar les vocals obertes amb un accent gràfic (*catérva*, *chicót*, *póbre*, etc.), però no és constant en aquesta tònica (*benevolensia*, *miseria*). La petjada de la literatura popular valenciana, feta generalment des de l'Horta, es nota en la importació de solucions fòniques alienes al dialecte elxà, tals com l'apitxament (*chuventut*, *chornal*) o la neutralització entre *b* i *v* (*llabis*).

Passant al nivell morfosintàctic, Serrano consigna formes de clar regust local com alguns verbs en *-ixtre* (*apareixtre*) o alguns infinitius apocopats (*prelse* en lloc de *prendre's*). També l'article deixa veure algunes formes meridionals («sustent d'es seus», «per a les póbres», «el òr», etc.). La influència cultista introdueix en l'escriptura solucions potser extretes dels textos de la renaixença, com el determinant *altre*.

Ja per acabar, i en el nivell lèxic, notem la presència de castellanismes idiosincràtics com *llimpiar*, *rincó* o *sacar*. Convien amb uns altres molt més estesos (*cualquiera*, *cómodo*, *gorrió*, etc.). Dins el repertori de localismes, ben ric, que presenta el conte, ressalten amb força les paraules del camp semàntic de la palmera (*caixcabòt*, *troncosa*, *pelaiïlla*, *seasos*, etc.).

Fig. 3. Portada de la publicació *El Ilicitano* corresponent al 14 d'agost de 1928, amb text d'Antonio Serrano Hernández. Font: Cátedra Pedro Ibarra (UMH).

6. CONCLUSIONS

El corpus de narracions costumistes que presentem en aquest article no destaca, òbviament, per la seua gran volada literària. No es tracta d'un conjunt de textos que pugua passar a les pàgines d'or de la literatura, ni valenciana ni castellana. Els seus autors –tret potser de Ramón Jaén– no entengueren la tasca literària més que com un passatemps provisional. Amb tot, els relats que escriviren conformen un políptic impagable de

la vida d'Elx en el trànsit del segle XIX al XX. Hi veiem reflectides les tensions socials entre empresaris i assalariats, les condicions de vida dels més desafavorits, la indefensió dels propietaris agrícoles enfront de l'embranchida del nou capitalisme o el xoc entre la moral atàvica i les noves ideologies socials. La perspectiva de Pere Ibarra, més historicista, allarga el camp de visió fins a presentar-nos, allà en la base de tot, la vella batalla entre absolutistes i liberals.

A tot el que s'ha dit cal afegir l'indubtable interès lingüístic d'uns textos que ens ofereixen una mostra viva i autèntica del valencià meridional, molt especialment en el nivell lèxic, però també, de retruc, en el fonètic. L'aparent ingenuïtat d'aquests autors, que tracten d'escriure en valencià sense quasi disposar de models cultes, els fa optar per solucions gràfiques molt més apegades al dialecte. Al remat, la que s'hi aboca és la parla real del carrer, de la botiga i de l'hort, una parla valuosíssima en la qual encara hui podem emmirallar-nos, sense dogmes ni complexos d'inferioritat.

Volem concloure lamentant que uns relats com aquests hagen estat relegats a l'oblit durant quasi un segle. Entenem que el gran valor que posseeixen –ja sobradament argumentat– en justifica una reedició, potser integrada dins un projecte més ampli de recuperació de la cultura local. Ens reca que, tan sovint, la historiografia menysprea el gran valor documental que ofereixen els textos literaris. També que els estudis lingüístics no tiren mà més assiduament del gran rebost que els ofereix la literatura prenortativa. Valorar i visitar els nostres clàssics (i tots els autors inclosos en aquest estudi ho són: clàssics elxans!) sols pot redundar en l'augment de la nostra autoestima com a poble.

7. TRANSCRIPCIÓ D'UN CONTE

D'entre tots els relats que conformen aquest petit repertori costumista, ens hem decidit a transcriure «El menaoret», d'Antonio Serrano Hernández. Si bé és cert que la qualitat literària intrínseca de tots aquests contes és ben minsa, el text de Serrano presenta un interès que el fa destacar sobre la resta, almenys a parer nostre. D'una banda, i com ja hem dit, el llenguatge reflecteix gran quantitat de localismes, molts d'ells relacionats amb les palmeres; de l'altra, el conte resulta especialment realista. En eixe sentit, potser és, de tots, el menys ideològic o programàtic i, per contra, el que més reflecteix les condicions de vida reals dels xiquets d'Elx dels anys vint. Estimem el seu valor com a document antropològic, ja que s'hi donen la mà el camp i la ciutat, la factoria i l'hort, el món dels nens i el dels adults.

Hem optat per una transcripció el més fidel possible a l'original, tot conservant castellanismes, malapropismes i vacil·lacions ortogràfiques. Per a facilitar la lectura, hem eliminat únicament alguns accents gràfics en monosíl·labs. La volumetria original dels paràgrafs, malgrat resultar sovint antiestètica i contraproductent, ha estat respectada.

EL MENAORET (CUENTO ILLISITÁ)

Antonio SERRANO HERNÁNDEZ

Acostumbrat el bó de Pascualet a la prudent tutela de sa cuidadosa mare, no asertava a coincidir en aquella catèrva de indòmits caribes¹ que tot ho removíen y tot ho trastornaven en ses temibles barrabasades. Y cóm la benevolencia sòl prene² cóm signe de nesedat, aquells sagalóns³ de mal cór, la prengueren en el infelís chicót, convertintlo en blanc de les sehues travesures. Y en veritat que no discurríen res bó.

Pascualet suportava pasientment les males mañes de que se valíen pera solasarse a sa cósta, y en cá que en ocasións sentí rebeldía contra aquells que gochaven en atormentarlo, pronte reprenia sa natural rebeldía, y un trist sonriure d'amarga resignació aletechava vagament en seus llabis. Grans y chics complaixiense tots en molestar al póbre chiquet; únicament el tío Gasparo, el més vell de tots els que treballaven en la *senda*⁴, ixía en defensa del infortunat, y no pasava día que no haguera de repartir uns cuants calchóts⁵ entre el eixam de granujes que perseguíen a Pascualet en ses bromes de mal gust. Y es que el excelent chicót, se negava a compartir de les sehues proeses y aventures, y mentres els demès sen anaven a la pedrea o se llansaven cóm bandá de atolondrats gorrions a merodechar per els hòrts próxims, ell, prenía prudentment el camí del póble en busca de sa casa, hon la mare y els chermanets chicotéts l'aguardaven impasients.

Alguna vegá se queixá amargament de la conducta de sons companers, y Marieta, que l'ascoltava en infinita tritea, recordava al marit mort, al pare amant, cuya vida, truncá en plena chuventut, acabá també en les ilusións d'aquell hóme bó que no desichava més que la redensió de sons fillets.

Sí, ella treballaria sens descans pera que sons chiquets de rés carexqueren, pera que aquells sers naixents al calor de un amor chuvenil –amor d'ilusións y esperansas– no caigueren cóm la machoría, en eixe caos de ignoransia y embruteiximent, que es el abisme de perdisió pera les póbres. Pero, cuan pronte hagué de convénsen de sa impotensia en aténdre al sustent d'es seus! Havía que treballar molt, ¡molt! Y en cá que no l'asustava el treball, sentía en la sehua ànima un profunt desconsól al comprendre la insufisiensia de sons esfórs.

¹ *Caribe*: «Persona cruel e inhumana» (DRAE).

² *Prene*: prendre's, amb la reducció d'algunes formes verbals, típica a Elx.

³ *Sagaló*: Augmentatiu despectiu de sagal, «Xiquet d'edat de deu a quinze anys aproximadament» (DNV).

⁴ *Senda*: Significat incert. Sembla referir-se a una colla de treballadors.

⁵ *Calchót*: normativament *carxot*.

Algú li aconsellà posar a Pascualet a treballar en un ofisi
cualquiera, a fi de guañar uns séntims que aliviaren un pòc la
pesà càrrega que l'agobiava. Marieta se resistí al prinsiipi; pero
después ¿quin altre remey li quedava? Y Pascualet pasá de la
escòla a ser menaoret.⁶

¡Còm sufría la póbra mare cuant per els matins enchornet
tenía que despertar a Pascualet! El chic, pòc pereós, brincava
del llit a les primeres veus de Marieta, se vestía prestament, y
desachunàrase o no, prenia el camí de l'hórt satisfet sens dupte
de guañar el pà nóstre de cada día, en eixa edat de delisies en que
té el món pera el chiquet, el encant diví de un paradís d'ensomni.

¿Que es chelat el matí? Pos a buscar per l'hórt *tabales*⁷ y
*seasos*⁸ pera la foguereta. Y mentres uns les van arrancant a
còlps de *parpal*⁹ de les palmeres que escalen intrépits, altres les
amuntonen esperant al *mestre* que no tarda en apareixtre, encullit
en el póbre abrigo de algo que en temps millors degué cridarse
tapaboques o bufandeta.

El sòl asoma pereós, desgranant el òr de sons raigs tibios en
els penachos de palmes que tremòlen a la carisia un pòc ruda
del vent matinal. Y a la indesisa claritat del matí brumós. Es
sensillament poétic, el grupo pintorèsc de *filaors*¹⁰ y *menaorets*
en reor¹¹ de les flames que dansen mogües per lo vent.

Es l'hóra de almosar. El uno méncha una sardina que en
el fòc prengué el color del arénc; el atre un trós de bacallar
vell qu'encontrá en un rincó del *pastaor*;¹² este una gaña de
bonítol que òl a férro rovellat; aquell uns alls que reventaren
en les brases. La boteta del tinto pasa alternativament entre els
mèstres que imposen silénsi en algun *caixcabót*¹³ de fòrtes y
pansants espines. Y cuant no molt llunt resóna el silbato de la
locomotora que avansa velosment còm perseguida de tot un
convòy de coches y furgòns, en la senda s'anima el treball. Y
a la veu de mando del filaor, el menaoret s'agarra al *férro* que
pareixia chèl.

Plòra la *ròa*, y el chiquet canta:

Per el matí pá y cavalleta,
per la esprá, cavalla y pà,
per la nit si no hia olleta
la cavalla ho pagarà.

Seguix sempre cantant el esclau del treball, rimant el poema
de la miseria que asoma als llabis en alegre estallit de risas, que
fasilment pugueren tornar-se en chemits d'amargura.

—¡Mena!¹⁴ —crida el filaor reculant sempre— ¡Mena! ¡Mena! —
diu mentres fila el cànem que passant per el *corriol*¹⁵ bañat que
pòrta en les mans, desarrolla llestament de la sintura suchécta
al cable. Y el chiquet mena, mena sempre sens apartarse de
la ròa, sino pera ñigar¹⁶ a la *estaca* el cap de *revés* o *guita*¹⁷
resentment treballat.

⁶ *Menaor*, normativament *menador*: «Persona que treballa en l'ofici de corder fent voltar la roda o torn on s'acaragolen les fibres de cànem o d'altra matèria tèxtil» (DNV).

⁷ *Tabala*: «Part inferior de les palmes que es tallen cada any» (DNV).

⁸ *Seàs*, normativament *sedàs*: malla vegetal pròpia sobretot del tronc de les palmeres joves.

⁹ *Parpal*, normativament *perpal*: «Barra sòlida, de ferro o de fusta, usada per a fer palanca» (DNV).

¹⁰ *Filaor*, normativament *filador*: «Operari que es dedica a filar una matèria tèxtil» (DNV).

¹¹ *En reor*: al voltant (localisme elxà).

¹² *Pastaor*: normativament *pastador*: «Lloc on es pasta, habitació de la casa on hi ha la pastera i altres instruments per a l'elaboració del pa i per a l'emmagatzematge dels aliments» (DNV).

¹³ *Caixcabot*, normativament *casocabot*: «Peciòl d'una fulla de palmera» (DNV).

Fon en la vesprà desembrina, cuant uns nugols plomisos que ensombrecharen el sòl, llagrimecharen en la tèrra desolà la tristèa de una plucha que pareixia de nèu derretida.

Se activaren en la senda en la replega de la faena del día, ... les hòmes per la pèrdua de uns quinsets de chornal, contens els chicòts al adivinar un moment de expansió. Y si callaren els *carrells*¹⁸ en sa monòtona cantinèla, el menaoret seguix cantant, planechant, mentres pasa el *drap* sec a la guita polia que cabella habilidosament el filaor, la proesa d'aquella vesprà invernal que amenasat tormenta.

–A casa que plòu –digueren les mestres– y còm si tingueren la costum d'obedir, els chiquillos desfilaren seriament.

Amagats en el cañaret que bordecha l'aséquia, esperaren els que no havien de entregar, a que sen anaren els seus mestres respectius.

–Pascualet, vine en mosatros a furtrar dàtils –digueren alguns–. Y còm vullguera disseminarse, l'agarraren de un bràs obligantlo a fer còm ells.

A les mangranes ya decadents, que brindaren en dies pasats la delisia de la ensesa escarlata reventona, han soseit els dàtils que madarechen en les palmeres de airosa gallardía, ofrendant la maravilla de son òr asucarar.

Troncosa, pelailla, socarrá, bolúa,¹⁹ totes oferixen la riquèa de son tesòr de doràts rebrilleos.

La plucha es per moments copiosa... Un vent chelat y desabrit, plóra llastimer en les palmes que se doblen còm desesperaes.

Els chicuelos llansárense a la desbandá còm gorrions que no respeten sercats ni coneixen propietaris. Y mentres uns trepaven atrevits a les mes altes palmeres en recolecta del frut codisiat, els atres vichilaven la presència del dueño que puguera aplegar de improvís.

Pascualet, póc acostumbrat a tals merodeos, se sentí desazonat al prinsipi, pero en la soltura y tranquilitat de sons amics, recobrá el sosiego y hasta prengué part activa en aquell asalt a les atlètiques palmeres complasients.

–¡Ah, canalletes! –digué una veu que produí el desconért en els saqueadors, que al vorese sorprenhuts mamprenhueren una loca carrera.

Uns tiraven rambla avall, altres se pergueren dret al «Molinet», estos fuixgueren despavorits per l'hórt del Colomer,²⁰ y aquells que se vegueren en lo alt de una palmera, baixaren plorant de pòr al caixcabot que tendria pera ells una de ses més amables caricies.

Peró algú tingué la ocurrencia de segar al hortolá en uns seaso; y mentres ell se desfea en amenases llimpiantse els ulls plens de pols, aprofitaren la oportunitat pera fuchir.

Corregué Pascualet còm els demés, pero pronte pergué tota orientació sent perseguit en tenasitat per el amo que l'insultava furiós.

¹⁴ *Mena!*: Crit amb què solia cridar-se al menador, sovint amb algun insult (Mena, cabró!, Mena, bord!).

¹⁵ *Corriol*: Significat incert. Sembla referir-se a un carret o rodet de fil.

¹⁶ *Ñigar*: normativament, *nugar*.

¹⁷ *Guita*: «Cordellet de cànem que s'usa per a fer la puntera de les espadnyes» (DNV).

¹⁸ *Carrell*: «Rodet que se subjecta a una creu de fusta i que, mogut per la roda de cordeller, servix per a retòrcer el fil o la corda que s'està fent» (DNV).

¹⁹ Noms de diverses varietats de dàtil.

²⁰ Per les indicacions donades, sembla que l'acció transcorre prop de l'actual parc Municipal, entre l'hórt del Colomer, el Molí del Real i la rambla del Vinalopó.

Fig. 4. Fotografia de l'hort del Colomer corresponent a 1902.
Font: Cátedra Pedro Ibarra (UMH).

–¡Lladre! ¡Lladre! –cridava en aquella sa veu de tró que posava espànt–.

El pòbre Pascualet corria, corria sempre, quant aplegà a l'asequia que amplechava en una revólta y per hón havia d'escapar presisament.

Pascualet titubechá indesís.

–No podrás fuchir –gruñí a ses espales el incansable perseguior–.

Y espantat de sentirse pillar, saltá en tan nula sórt, que caigué en mich de l’asequia, hón corría l’aigua mansament entre mangraners nuets y cañas rumorosos.

A consecuencia d’aquell bañ intempestiu, Pascualet ha sufrít una fórt pulmonía de la que huí pót contar, gracias als desvéls de sa mare y al interés que prengué el meche per sacarlo a flòt.

Pascualet ha tornat a ser el menaor formal de temps pasats, y en cá que sons companers li diguen porigós, ell recórda sempre l’aventura d’aquella vesprá invernal. Y créu molt més cómodo, mamprendre el caminet de casa sense preses y recreantse en el murmull de les palmes, que canten el himne sempre hermós de la etérna chuventut.

BIBLIOGRAFIA

- BARQUERO, C. (2021), *Costumisme i autoctonisme en la literatura valenciana (1837-1937)*, tesi doctoral, dirigida per Miquel Nicolàs Amorós, Universitat de València, València.
- CASTAÑO, J. (1987), *Ilicitanos en la historia*, Edicions de Ràdio Elx, Elx.
- (2001), «Les festes del cinquantenari (1920)», *Sóc per a Elig: Revista de la Sociedad Venida de la Virgen de Elche*, 13, p. 35-39.
- JAÉN FUENTES, R. (1904), *L’almanguená*, Impremta de Luis Esplà, Alacant.
- JAÉN URBÁN, G. (1994), *Les palmeres del migjorn valencià*, Consell Valencià de Cultura, València.
- PASCUAL URBÁN, J. (1943), *Del folklore ilicitano*, Tipografia Información, Alacant.
- PASTOR MACIÀ, P. (1921), «El tio Tofolet», en *Cuentos*, Llibreria Atenea, Elx, p. 13-25.
- PÉREZ I NAVARRO, V. (2020), «El paradís perdut. La imatge idíl·lica d’Elx a la premsa periòdica i als llibres de viatges dels segles XIX i XX: Il·lustracions i textos», *La Rella*, 33, p. 51-113.
- RAMOS, V. (1966), *Literatura alicantina (1839-1939). Ensayo crítico y bio-bibliográfico*, Alfaguara, Barcelona.
- SANSANO, G. - CASTAÑO, J. (1997), «Una història del teatre a Elx al llarg del segle XIX», en *Sainets il·licitans de la Restauració (1874-1896)*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert - Diputació d’Alacant, Alacant, p. 17-84.
- SERRANO HERNÁNDEZ, A. (1921), «El Menaoret», en *Cuentos*, Llibreria Atenea, Elx, p. 5-12.
- TARÍ, A. (2018), *La prosa costumista a Elx en el tombant del segle XIX: algunes mostres*, treball de fi de grau inèdit, dirigit per Gabriel Sansano, Universitat d’Alacant, Alacant.

WEBS CONSULTADES:

ORS MONTENEGRO, M. (15/03/2010), «Ibarra Ruiz, Pedro», en Càtedra Pedro Ibarra, Elx, <http://www.elche.me/biografia/ibarra-ruiz-pedro>.

RUBIO DE ANTÓN, D. (02/09/2014), «Pastor Maciá, Pascual», en Càtedra Pedro Ibarra, Elx, <http://www.elche.me/biografia/pastor-macia-pascual>.

RUBIO DE ANTÓN, D. (26/09/2014), «Serrano Hernández, Antonio», en Càtedra Pedro Ibarra, Elx, <http://www.elche.me/biografia/serrano-hernandez-antonio>.

SANRODRI, J. (15/09/2010), «Jaén Fuentes, Ramón», en Càtedra Pedro Ibarra, Elx, <http://www.elche.me/biografia/jaen-fuentes-ramon>.

